

<https://doi.org/10.15407/rksu.39.144>

УДК 002.2+003:929(477) Балицький

Іван Дзира, кандидат філологічних наук,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри філології та перекладу,
Київський національний університет
технологій та дизайну (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-6326-3594
E-mail: dzyraivan@ukr.net

НАУКОВА СПАДЩИНА ПАВЛА БАЛИЦЬКОГО В ГАЛУЗІ КНИГОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ

Мета роботи. Вивчення наукового доробку Павла Олександровича Балицького на ниві українського книгознавства. **Методологія** базується на використанні методів аналізу, синтезу, порівняльно-історичного, типологічного, а також залученні методів біографістики та біоісторіографії. **Наукова новизна.** На підставі комплексного аналізу різних джерел (архівні матеріали, опубліковані персональні праці, мемуари та сучасна література про життя й діяльність ученого) вперше з'ясовано внесок П. Балицького в розвиток української книгознавчої науки 1920-х років. **Висновки.** Найвагомішим здобутком П. Балицького стали студії в галузі історії книги, що значною мірою заклали основи для монографічного опрацювання тоді ще практично не дослідженого українського друкарства першої половини XIX ст. Подібно до більшості своїх колег дослідник був позитивістом та особливо концентрувався на окремих фактах і дрібних деталях задля відтворення широкої панорами історії української книги конкретного періоду. Основну увагу П. Балицький зосереджує на видавничій справі та мистецтві книги, яке він ототожнював з ілюструванням, художнім конструюванням і поліграфічним виконанням. Такі інтереси могли бути викликані насамперед його великим видавничим досвідом і викладацькою роботою в Київському художньому інституті. З іншого боку, питання книжного репертуару й особливо розповсюдження

Цитування: Дзира І. Наукова спадщина Павла Балицького в галузі книгознавства та історії української книги. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 4 (39). С. 144—159. <https://doi.org/10.15407/rksu.39.144>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

книги розглядалися ним епізодично. Завдячуючи високому рівню наукового аналізу, інформаційній насиченості, наявності широких узагальнень, міждисциплінарному підходу, відмові від вульгарно-соціологічних інтерпретацій, «Етюди з історії української книги» й до сьогодні продовжують зберігати свою наукову вартість. Важливим джерелом залишаються також спогади П. Балицького про Г. Нарбута, присвячені переважно висвітленню співробітництва майстра книжкової графіки з видавничим товариством «Друкарь». Питання читацької аудиторії не були пріоритетними для П. Балицького, хоча він цікавився ними не лише з педагогічно-просвітницькою метою, а й для задоволення власних комерційних інтересів як видавця.

Ключові слова: Павло Балицький, книгознавство, історія книги, видавнича справа, мистецтво книги, читач.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що постать українського видавця й книгознавця Павла Олександровича Балицького (1881—1938) на сьогодні не привертала належної уваги вітчизняних історіографів. У добу тоталітаризму вивчення життєвого й творчого шляху репресованих науковців було заборонене з ідеологічних мотивів. І лише після відновлення державної незалежності з'явилася можливість познайомитися з науковим доробком українських книгознавців 1920-х років.

Аналіз досліджень і публікацій. На жаль, попри спалах інтересу до мартирологу книгознавців, після 1991 р. постать П. Балицького потрапляла в поле зору вітчизняних дослідників достатньо рідко, тому досі не з'явилося жодної спеціальної розвідки, де було б розглянуто його видавничу діяльність чи книгознавчі студії. Певних успіхів у цьому плані досягнув С.І. Білокінь, який у своїй ґрунтовній праці, присвяченій видавничому товариству «Друкарь», торкнувся окремих організаційних заходів П. Балицького, пов'язаних із заснуванням видавництва й розробкою видавничих програм [1]. На жаль, глибокому знавцеві архівосховищ не був відомий комплекс документів товариства «Друкарь», що зберігається в Інституті рукопису НБУ імені В.І. Вернадського й містить цінні матеріали для вивчення обраної теми. Цей факт виглядає особливо прикритим через те, що за кілька років до появи студії С.І. Білоконя І.В. Клименко опублікувала статтю про склад та зміст 251-го фонду [2]. На особливу увагу заслуговує також фундаментальна монографія Г.І. Ковальчук «Український науковий інститут книгознавства (1922—1936)», в якій розглядається участь його співробітників, зокрема й П. Балицького, в організаційній роботі, розгортанні дослідницьких проєктів, підготовці наукових праць, виступах на засіданнях комісій тощо [3]. Розділ «Мартиролог вітчизняного книгознавства: репресовані співробітники та члени комісій УНІК» містить змістовний біографічний нарис про П. Балицького. Щоправда, жанрова природа подібних монографій вимагає висвітлення основних віх діяльності наукових установ без застосування надмірної деталізації. Тому аналіз здобутків УНІК не передбачав характеристики всіх публікацій його співробітників.

Метою статті є вивчення книгознавчої спадщини П. Балицького в контексті історичного поступу науки про книгу в добу т. зв. «українізації» 1920-х років. Автор поставив завдання окреслити коло наукових зацікавлень ученого, проаналізувати зміст його праць, з'ясувати особливості методики дослідницької роботи, а також визначити внесок у розвиток українського книгознавства.

Виклад основного матеріалу. Видавничою справою та книжковою торгівлею П. Балицький розпочав займатися ще в Петербурзі. Протягом 1910—1916 рр. він керував спільним підприємством, що здійснювало випуск дитячих казок, а наприкінці 1916 р. заснував і очолив видавниче товариство «Друкарь». Для реалізації поліграфічної продукції П. Балицький наприкінці 1916 р. відкрив на Васильєвському острові «Українську книгарню і базар». За активну громадсько-політичну й культурну діяльність користувався повагою серед земляків, як «Чоловік... досить “положительный”» [4, арк. 329 зв.]. Улітку 1917 р. переїхав в Україну, де з головою поринув у культурне будівництво відновленої Української держави. Однак після поразки національно-визвольних змагань окупаційна радянська влада почала проводити послідовну політику, спрямовану на монополізацію свого становища в галузі друку. Як наслідок, у травні 1923 р. Українська рада народного господарства Раднаркому УСРР «рекомендувала» ВУАН розірвати з П. Балицьким угоду про управління академічною друкарнею [5, с. 348—349], а в 1925 р. через політичний тиск і фінансову скруту припинило свою діяльність і видавниче товариство «Друкарь». Зазнавши серйозних збитків, П. Балицький завідував фондом письма та друку у Всеукраїнському музейному містечку, з січня 1926-го викладав у Київському художньому інституті, а в 1927 р. влаштувався на роботу до Українського наукового інституту книгознавства.

Чільне місце серед наукових зацікавлень П. Балицького займає на той час ще практично не досліджена тема історії української книги першої половини XIX ст. В опублікованих упродовж 1927—1930 рр. на сторінках шести випусків часопису «Життя й революція» «Етюдах з історії української книги» він відтворює розлогу багатопланову панораму розвитку української книжності, зокрема висвітлює питання техніки й мистецтва друку, ілюстративного оформлення тощо. 15 вересня 1929 р. П. Балицького було заарештовано у сфабрикованій чекістами справі СВУ, через що він не зміг вчасно здати в ДВУ рукопис цієї праці, запланованої до друку окремим виданням [3, с. 358, 359].

Перший етюд, присвячений українським петербурзьким виданням та їх видавцям, розпочинається з екскурсу, що характеризує стан книжкової справи в останні роки царювання Катерини II. Боротьба з вільнодумством, заборона приватних друкарень і запровадження цензури призвели до занепаду книговиробництва в імперії. І ось за таких обставин у 1798 р. у Петер-

бурзі з'явилася друком «Енеїда» І. Котляревського — перший твір нового українського письменства. Основним предметом аналізу П. Балицького є оформлення та поліграфічне виконання книги, а саме формат, обсяг, палітурний матеріал, шрифтовий ансамбль, ґатунок паперу тощо. На думку дослідника, «Вміле розташування стрічок на титулі, гармонійний підбір шрифтів і майстерне досягнення суцільності в ньому — свідчать про значну умілість складача та про неабиякий смак видавця» [6, с. 144]. Так само він охарактеризував і два наступні петербурзькі видання «Енеїди» 1808 і 1809 рр. Особливої уваги заслуговує оригінальний погляд дослідника на стосунки І. Котляревського й М. Парпури. На підставі виконаного технічного аналізу він припускає, «що на третьому виданні скрізь позначається рука М. Парпури» [6, с. 150]. Цей здогад, як і той факт, що протягом десяти років автор поеми публічно не висловлював жодних звинувачень на адресу останнього, дає можливість книгознавцеві стверджувати, ніби між письменником і меценатом існували дружні взаємини. А звідси випливає, що вміщена І. Котляревським до власного видання експресивна згадка про «якусь особу мацапуру» стосувалася не М. Парпури, а організатора несанкціонованого видання 1808 р.

Досить змістовними виглядають і спостереження П. Балицького стосовно художнього й поліграфічного оформлення другого видання «Малоросійських приказок» Є. Гребінки, що побачило світ 1836 р. у друкарні М. Греча. На відміну від своїх попередників, книжка має обкладинку, ксилографічний політипаж та інший рисунок шрифтів. Високо поціновує фахівець і заслуги Є. Гребінки в публікації творів Т. Шевченка, які полягали не лише в успішному вирішенні завдань композиції та дизайну, а й у мовному редагуванні тексту. П. Балицький показує, як, збільшивши формат, підбравши силу шмуцтитулів та оригінальні початки віршів, видавець зумів умістити на 114-ти сторінках 8 поезій і цим самим надати книжці привабливого вигляду.

Серед українських петербурзьких видавців П. Балицький називає також Т. Шевченка й характеризує такі його видання, як «Гайдамаки» (1841), «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (1844) та «Тризна» (1844). При цьому особливу увагу науковець звертає на використання Т. Шевченком цілком забутих слов'янських шрифтів, що може свідчити про його симпатії до національного відродження західно- й південнослов'янських народів. На жаль, брак необхідних знань про друкарське мистецтво призвів до появи серйозних недоліків в оформленні видань. Так, у «Чигиринському Кобзарі й Гайдамаках» перенесені зі шмуцтитулів першого видання заголовки дисонують із дрібним набором, уміщений на початку політипаж із зображенням середньовічного європейського книголюба справляє «вражіння якоїсь вульгарної театральності» [6, с. 158—159]. Залишають бажати кращого й перевантажений титул і невдало скомпонована обкладинка. «Загальне

враження од видання, — підсумовує історик книги, — що видавець шукає чогось нового, хоче порвати з старим, але ще не вміє і не в силі цього зробити» [6, с. 160]. Порівняно з «Кобзарем» значно виграє «Тризна», в якій органічно поєднано різні шрифти, уміло розташовано набір на титулі, гармонійно та просто виконано обкладинку.

Попри те, що на початок XIX ст. Москва була великим культурно-освітнім центром з давніми просвітницькими традиціями й розвинутою поліграфічною галуззю, українське книговидавництво у «другій столиці» гальмувалося квалістю місцевої української громади та цензурними перепонами. Його зачинателем став А. Глазунов, який, врахувавши викликану М. Гоголем моду на все «малоросійське», у 1834 і 1837 рр. надрукував дві книжки «Малоросійських повістей» Г. Квітки-Основ'яненка. П. Балицький розглядає поєднання різноманітних виражальних засобів оформлювального мистецтва, зокрема оцінює невдалі спроби ілюстраторів відтворити український національний колорит. У поле зору науковця потрапив комплекс художніх і технічних прийомів, використаних О. Бодянським для видання «Наських українських казок запорожця Іська Материнки», якому притаманні «Почуття міри, охайність, акуратність» [7, с. 307]. Природно, що дослідник не зміг оминати увагою й масив цінних матеріалів з української історії, вміщений О. Бодянським до «Чтений в обществе истории и древностей российских при Московском университете». Насамкінець П. Балицький згадує про появу кількох маловідомих літературно епігонських творів Х. Купрієнка, С. Карпенка й К. Тополі, без яких загальна картина українського видавничого життя в Москві виявилася б неповною.

Далі виклад історії української книги переноситься до Харкова, в якому осередком просвітництва, культурного розвитку й видавничої діяльності став заснований у 1805 р. університет. Тільки впродовж 1805—1807 рр. з університетської друкарні вийшло 210 видань, що становило половину всієї книжкової продукції Російської імперії за вказаний період. Харківські «Журнали, збірники, окремі книги, брошури наукового, публіцистичного та літературного характеру, альманахи, спроби популярних видань, — діляться своїми спостереженнями П. Балицький, — дивують нас і своєю кількістю, і своєю різнобарвністю» [8, с. 133]. При цьому «Украинский вестник», «Украинский альманах» і «Украинский журнал» не тільки пропонують читачеві масу цікавих російськомовних матеріалів з українки, але й «обдаровують нас цілою низкою преінтересних друків українською мовою» [8, с. 133].

Найтиповішим для першої чверті XIX ст. харківським виданням П. Балицький вважає «Украинский вестник», який попри скромне поліграфічне виконання позначений акуратністю оформлення, що нагадує тогочасні закордонні зразки. З естетичного боку йому поступаються перші видавничі спроби Г. Квітки-Основ'яненка, а саме «Шельменко, волосний писар» і «Листи до любезних земляків».

Подальші тенденції еволюції книжкового дизайну простежуються на прикладі характеристики таких репрезентативних з формально-технічного погляду видань, як «Наталка Полтавка» І. Котляревського (1838), «Сава Чалий» та «Українські балади» М. Костомарова (1839), альманахи «Молодик» (1843, 1844), «Утренняя звезда» (1833), а також «Южный русский сборник» (1848). При цьому П. Балицький цікавиться не лише відносно систематичною видавничою діяльністю І. Срезневського, М. Костомарова, І. Бецького, І. Петрова й А. Метлинського, а й окремими починаннями О. Корсуна й О. Волохінова.

До дванадцятого номера журналу «Життя й революція» за 1928 р. уміщено етюд про київське книговидавництво. Занепад національного культурного життя призвів до того, що наприкінці XVIII — на початку XIX ст. місцевий книжний репертуар обмежувався богослужбовою літературою та ампірними виданнями громадянського друку. Новий етап у розвитку громадянського книгодрукування розпочався після відкриття в 1834 р. Київського університету. У 1840 і 1841 рр. його перший ректор М. Максимович підготував дві книжки альманаху «Киевлянин», що був типовим російськомовним слов'янофільським збірником з яскраво вираженим регіональним колоритом. Під безпосереднім впливом М. Максимовича робить свої перші кроки на видавничому полі П. Куліш. Особливе захоплення П. Балицького з погляду художньої вартості викликає Кулішева «Україна», в якій відобразилися «жорстка виразність, ясність, експресивна підкресленість... піднесеність, і урочистість та безумовна книжково-мистецька чутливість і шляхетність» [9, с. 166] видавця. Однак після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства провадити українську видавничу справу в Києві протягом 1848—1855 рр. стало практично неможливо.

Як і в попередніх нарисах, друкарство Галичини також розглядається автором у найтісніших зв'язках із суспільно-економічним і культурним життям краю. Відсутність світської інтелігенції, впливи консервативної клерикальної ідеології, засилля макаронічного «язиччя» й намагання полонofilів запровадити до літератури польську абетку перешкоджали українському національному відродженню. Виявом найпередовіших громадських і мовно-естетичних поглядів тогочасного свідомого громадянства стала публікація М. Шашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким у 1837 р. у місті Буда «Русалки Дністрової». Фольклорно-літературний альманах було надруковано живою народною мовою, близьким до фонетичного правописом з використанням громадянського шрифту. Як правильно підмітив П. Балицький, «З технічного боку “Русалка” стоїть значно вище тогочасних українських видань в Росії, що свідчить про високу друкарську умілість університетської друкарні в Будапешті» [10, с. 116]. Однак з огляду на загальне ідейно-літературне спрямування альманах було заборонено, а майже весь його наклад конфісковано.

Через чотири роки Я. Головацький спробував продовжити традиції «Русалки Дністрової», опублікувавши у Відні за допомогою свого брата Івана збірку Г. Ількевича «Галицькі приповідки і загадки». «Старанно видана книжечка, — підкреслює П. Балицький, — носить на собі печать високої друкарської культури мехитаристів, зовнішнім своїм виглядом вона нагадує “Русалку Дністровую”» [10, с. 118]. Дотримання реформаторських здобутків «Руської трійці» виявляється і в надрукованому в 1846—1847 рр. у Відні братами Головацькими літературно-науковому альманасі «Вінок русинам на обжинки», хоча у другій його книзі помітні намагання задовольнити прихильних до історико-етимологічного правопису москвофілів.

Опублікований без найменування серії завершальний етюд, в якому йдеться про художнє оформлення книги, передусім про книжкову ілюстрацію, заслуговує на особливу увагу як вдалий приклад міждисциплінарних студій на межі книгознавства та історії мистецтва. У ньому автор простежує вплив на українські видання західноєвропейського книжкового декору, зокрема політипажу. «Взяті з чужого життя, огорнені інакшою психологією, — висновує дослідник, — ці утвори відмінної культури, вміщені на сторінках української книжки, справляють вражіння чогось чужого, не сполученого органічно з нашою книгою і ні трохи не побільшують мистецької ваги прикрашених ними видань» [11, с. 195]. У ході викладу матеріалу П. Балицький постійно намагається встановити зв'язок між технічними можливостями поліграфічного відтворення й загальним рівнем культури видань. Наприклад, він показує, як через складний та повільний процес репродукування, що не витримував конкуренції з друкарським верстатом, зазнали невдачі наміри видатного тогочасного майстра гравюри Т. Шевченка послуговуватися технікою офорту у книговиробництві. Автор прагне познайомити читачів не лише зі знаковими художниками-ілюстраторами української книги першої половини XIX ст., а й з такими маловідомими іменами, як Д. Індейцев, Н. Чичагов, В. Смірнитський та Ф. Джунковський. Той факт, що серед митців майже не було етнічних українців, негативно позначився на художньому оформленні видань, оскільки у вміщених до них композиціях не відчувається національний характер образів, а деякі ілюстрації взагалі «неприємно вражають своєю вульгарною малоросійщиною» [11, с. 194].

Як бачимо, історія українського книгодрукування першої половини XIX ст. висвітлюється в етюдах досить нерівномірно. Основну увагу П. Балицький зосереджує на видавничій справі та мистецтві книги, яке він отожднював з ілюструванням, художнім конструюванням і поліграфічним виконанням. Такі пріоритети, на нашу думку, могли обумовлюватися насамперед його великим видавничим досвідом і викладацькою роботою в Київському художньому інституті. З іншого боку, питання книжного репертуару й особливо розповсюдження книги розглядалися ним епізодично. Відповідно до заявленого жанру автор викладає матеріал у вільній, не

академічній манері, надаючи йому ознак науково-популярного тексту. Та незважаючи на це, поява етюдів свідчила про те, що в українському книгознавстві 1920-х років відбувався перехід від початкового накопичення фактів до їхнього аналізу та наукових узагальнень. Загалом новаторським студіям П. Балицького судилося стати одним з витоків майбутнього монографічного дослідження окремих періодів історії української книги.

До розглянутої серії тематично та хронологічно долучається стисла замітка про альманах «Ластівка», виданий Є. Гребінкою навесні 1841 р. в Петербурзі. У ній критику автора викликало неякісне поліграфічне оформлення книги. Невідповідний для невеликого формату розгонистий набір, а також широкі й низькі шпальти, на перший погляд, можуть свідчити про намагання Є. Гребінки збільшити товщину видання, щоб у такий спосіб виправдати його завищену вартість. Однак знайомство з примірником альманаху з особистої бібліотеки Ю. Меженка нашттовує дослідника на дещо іншу думку. Разучий контраст між неоковирною будовою сторінок і вишуканим естетичним смаком оформлення обкладинки дозволяє припустити, «що або видавцем в останній момент було значно змінено задуманий формат книжки, що привело до згаданих непропорційностей, або що Є. Гребінці довелося паралізувати мистецькою обкладинкою прикре вражіння од кустарницького компонування за чужим доглядом сторінок тексту» [12, с. 122].

За час роботи в УНІК П. Балицький також підготував ряд доповідей, зокрема «Російське книжкове життя XVIII ст. та зародження серед нього української книжки», «Перші ілюстратори української книги», «Цензор О.В. Никитенко та сучасна цензура», що обговорювалися на засіданні комісії історії книги [3, с. 482].

Другий напрям у науковій спадщині П. Балицького був пов'язаний з дослідженням історії видань «Кобзаря» Т. Шевченка. Появу наприкінці 1860-х років львівського видання творів Т. Шевченка П. Балицький розглядає в контексті просвітницької діяльності молодого покоління галицької інтелігенції, що використовувала поетове слово для формування української національної ідентичності. Зібравши надруковані в «Меті», «Вечорницях», «Основі», а також поширювані в рукописах поезії, упорядники підготували найповніше на той час видання літературної спадщини Кобзаря. Однак поспіх і брак редакторського досвіду негативно позначилися на науковій організації та художньо-технічному оформленні двотомника. Палко прагнучи якомога швидше випустити у світ твори Т. Шевченка, видавці фактично відмовилися від науково-довідкового апарату (лише II том супроводжує післямова від видавництва). «Видання, — слушно зауважує П. Балицький, — має зручний формат, але вражає своєю слабкою коректою... Ще гірша справа з редактурою» [13, с. 158]. Проте, на думку історика книги, «Невмілість молодих видавців з її усякими недоречностями редакторськими, технічними та видавничими цілком викупається щирістю

ясного юнацького захоплення, в атмосфері якого будувалося шістдесят років тому перше повне зібрання творів Шевченка» [13, с. 158].

Практичний досвід самого П. Балицького свідчить, що під тиском економічних труднощів йому іноді доводилося нехтувати якістю друкованої продукції. Так, 13 травня 1916 р. на засіданні правління видавничого товариства «Друкарь» Ф.П. Слюсаренко оприлюднив рецензію на рукопис О.Г. Киселя «Український вертеп», в якій висловив зауваження стосовно авторської концепції, стильової манери й запропонував залучити ілюстрації до тексту праці. Однак, «аби не затримувати видання» [14, арк. 4 зв.], директор видавництва виступив проти доопрацювання монографії з урахуванням зауважень рецензента.

Невелике хронікальне повідомлення присвячене висвітленню подій, пов'язаних з відзначенням у Чехо-Словаччині 50-ї річниці празького видання «Кобзаря» [15]. Значну частину матеріалу відведено повідомленню про організацію урочистої ювілейної академії, експонування відділу шевченкіани на виставці книжної культури при Міжнародному з'їзді бібліотекарів і приятелів книги у Празі, а також змісту наукових доповідей С. Смаль-Стоцького й П. Богацького, виголошених на засіданні Українського історико-філологічного товариства у Празі. Особливу увагу П. Балицький звертає на студії Є. Вирового, котрий увів до наукового обігу цінні за своїм історико-культурним значенням документи з приватного архіву спадкоємців друкарні Е. Грегра, що дозволяють уточнити та доповнити відомості стосовно підготовчої роботи, накладу обох томів видання, а також містять інформацію про замовлення О. Русовим кількох окремих відбитків поезій Т. Шевченка. Загалом цю замітку пронизує наскрізна думка про те, що українські науковці, які вимушено опинилися в еміграції, не припинили подвижницької праці на ниві шевченкознавства.

У замітці «Один з маловідомих “Кобзарів” Т. Шевченка» [16] стисло викладено історію появи женецького видання 1878 р., наведено відомості про його укладачів А. Ляхоцького й Ф. Вовка. Зважаючи на те, що видання готувалося після підписання Емського указу та було призначене для нелегального ввезення на територію Російської імперії, воно сприймається дослідником не лише як оригінальний поліграфічний факт (книжечка, надрукована у форматі популярного в той час цигаркового паперу «Abadi»), а й як вияв національно-визвольної боротьби проти антиукраїнської політики царського уряду.

Аналіз П. Балицьким женецького та львівського видань творів Т. Шевченка підтверджує його прагнення поширити хронологічні межі дослідження історії українського книговидання на все XIX ст. До П тому запланованої в 1932 р. видавництвом «Рух» колективної монографії з історії української книги мав увійти підготовлений П. Балицьким розділ «Книга XIX ст. (1798—1905)» загальним обсягом 3 друковані аркуші [17, с. 201].

Однак погром на початку 1930-х років українського книгознавства призвів до припинення майже на три десятиліття книгознавчих студій в УРСР.

До студій П. Балицького з питань книговиробництва належать також спогади про видатного українського художника книги Г. Нарбута. Основна частина записів присвячена співробітництву неперевершеного майстра книжкової графіки з видавництвом «Друкарь», до якого наприкінці 1917 р. його залучив П. Зайцев. Уже в січні 1918 р. у вишуканому оздобленні Г. Нарбута побачило світ перше видання «Друкаря» в Україні — літературне есе П. Зайцева «Оксана: Перше кохання Шевченка». Як згадує П. Балицький, «“Друкареві” видавничі звичаї, організація справи, самий тон у Видавництві, заміри його, — якнайбільше припали до смаку Нарбутові. Він захоплюється і сам планами “Друкаря”, бере ретельну участь у розробленні видавничого плану мистецької секції, мріє про силу художніх видань, висуває ряд своїх авторських пропозицій» [18, с. 54]. Зі сторінок спогадів перед нами постає не легковажний захопливий мрійник, а завзята й наполеглива в досягненні своїх творчих задумів особистість.

Незважаючи на складні умови денікінської окупації, 10 листопада 1919 р. на спільній нараді правління видавничого товариства було ухвалене рішення профінансувати видання «Української абетки» — шедевру, що поєднував традиції національного барокового мистецтва з новаторськими здобутками західноєвропейської книжкової графіки. Тоді ж через критичний фінансовий стан видавництва вимушене було відмовитися від замовлення Нарбутових ілюстрацій до «Енеїди» І. Котляревського.

Значний інтерес також викликають рядки споминів, де йдеться про світоглядну еволюцію митця, котрий з аполітичного «общеросса» поступово перетворився на свідомого українця.

У фондах ІР НБУВ зберігається опис рукописного Євангелія другої половини XVI ст., виконаний П. Балицьким ще під час навчання в Петербурзькому університеті [19]. Спираючись на праці М.П. Лихачова й О.І. Соболевського, молодий дослідник використав історико-описовий та аналітично-анотаційний підходи для встановлення часу створення пам'ятки. У процесі атрибуції ним було виконано комплексний матеріалознавчий, філігранологічний, мистецтвознавчий, палеографічний й лінгвістичний аналіз рукопису. П. Балицький навів такі атрибути Євангелія, як формат (у долях аркуша), вказав кількість зошитів, описав папір, розглянув водяні знаки й поінформував про стан збереження книги. Також він детально охарактеризував оправу й книжкове оздоблення, зокрема сюжетні кутики, бляшки для застібок, початкову заставку та гравюри. Застосування палеографічного й лінгвістичного методів допомогло П. Балицькому датувати пам'ятку за характерними рисами графіки півуставного письма, а також лінгвістичними та правописними особливостями. Зауважимо, що повні атрибуція й опис рукописної книги передбачають не лише встановлення часу її написання,

що було основною метою розвідки П. Балицького, а й визначення походження. Наведені дослідником зразки писемної графіки, повідомлення про плетінчастий орнамент, а також ряд мовних особливостей, зокрема повноголосся, закінчення **-єю** орудного відмінка однини іменників і прикметників жіночого роду й **-уть** (**-ють** (**-жть**)) дієслів третьої особи множини теперішнього часу, дозволяють нам зробити висновок про належність Євангелія саме до українського книжного спадку.

Читач як один зі складників об'єкта книгознавства також перебував у сфері наукових і практичних зацікавлень П. Балицького. Ще у студентські роки, розмірковуючи про перспективи розвитку української преси, він намагався скласти уявлення про потенційну читацьку аудиторію, яка була б здатна за допомогою належних мовних і культурних навичок ефективно засвоювати та інтерпретувати друковану продукцію. При цьому його передусім цікавили такі соціально-демографічні характеристики, як освіта, соціальна належність і місце проживання читача, а також читацька поведінка, зокрема мода, смаки й уподобання. На думку П. Балицького, до кола читачів української преси мають бути залучені міщани, дрібні поміщики, духовенство, різночинці, волосні урядовці «и вообще все те, которые стихийно чувствуют свою связь с украинским языком, но для которых украинский язык является почти единственным в домашней, семейной обстановке» [20, арк. 5 зв.]. Слід наголосити, що попутно він приділяв увагу й питанням психології читання. Саме психологічними мотивами, а також високим авторитетом російської книги пояснює П. Балицький нехіть частини грамотних вихідців з нижчих прошарків тогочасного суспільства до української літератури. Для виправлення становища майбутня «Газета должна была бы соответствовать психике и запросам нашего полуинтеллигента и стихийного украинца. Её задача — незаметно ввести читателя в понимание украинского вопроса и заставит его почувствовать себя украинцем» [20, арк. 6 зв.]. Таким чином, у щоденникових записах за 1907 р. П. Балицький пропонує застосовувати тактику «м'якої», поступової українізації, яка б не передбачала різкого світоглядного зламів в читацькій свідомості. З цією метою відділ газетної хроніки слід вести виключно українською мовою, а ось статті й нарис з українознавчої тематики — одночасно українською й російською. Майбутній журнал можна видавати винятково українською мовою, хоча час від часу до нього варто без перекладу вміщувати матеріали російських авторів, які виступають на захист української мови, підтримують розвиток української культури, літератури, освіти та засуджують здійснювану царатом гнобительську національну політику. Як бачимо, на початках, вивчаючи читацьку аудиторію, П. Балицький керувався переважно просвітницькими й педагогічними завданнями. Та вже через три роки знання про читацьку психологію були з успіхом використані ним для отримання прибутку від книговидавничої справи.

Глибоке розуміння того, що казки відображають світогляд, морально-етичні засади й естетичні ідеали народу, а також урахування фактора впливу живої розмовної мови дозволили П. Балицькому визначити рівень суспільного сприйняття та прорахувати потенційні можливості читацького попиту на друковані твори цього жанру. Тому він запропонував О. Лотоцькому видати серію «Мальованих казочок» для дітей, яка б складалася з ілюстрованих книжечок невеликого формату, накладом не менше 10 тисяч примірників кожна. Незважаючи на те, що кожен примірник продавався у крамниці за 1 копійку, тобто в десять разів дешевше за російські аналоги, в кінцевому підсумку справа виявилася достатньо прибутковою. «Успіх цього видавництва, — згадував пізніше О. Лотоцький, — перейшов усі наші сподівання, і се ще більш посилює наше видавниче завзяття. В книгарні на Україні посилалися видання десятками тисяч (за звичайною книгарською знижкою), треба було переддруковувати деякі другим і третім виданням. Особливо був великий попит на книжки перед Різдом і Великоднем, — шкільна молодь, роз'їздячись на свята по селах, закупувала ті книжечки для подарунків...» [21, с. 198]. Загалом протягом 1910—1916 рр. у серії побачили світ 17 видань дитячих казок з ілюстраціями В.В. Каррика та Ю.Ю. Павловича, причому тираж деяких з них сягав 40—50 тисяч примірників.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній на підставі аналізу персональних наукових публікацій і архівних документів вперше з'ясовано внесок П. Балицького в розвиток української книгознавчої науки 1920-х років.

Висновки. Порівняно з такими корифеями, як С. Єфремов, С. Маслов чи Ю. Меженко, П. Балицький належав до скромних трудівників на ниві української бібліології. Основна його заслуга полягає в успішній спробі створити загальний огляд тоді ще практично не дослідженої теми — історії української книги першої половини XIX ст. Новаторство П. Балицького виявилось у використанні міждисциплінарного підходу, що передбачав вивчення матеріалу на стику книгознавства та історії мистецтва. Подібно до більшості своїх колег дослідник був позитивістом й зосереджував особливу увагу на окремих фактах і дрібних деталях задля відтворення широкої панорами історії української книги конкретного періоду. Як справедливо зазначає С. Білокінь, «Книгознавці 20-х років відчували себе вільними від офіційної ідеології й боронили свою академічну автономію» [22, с. 8]. Не відрізнявся від них і П. Балицький, який намагався ігнорувати вульгарну соціологію й користувався загальноновизнаними традиційними підходами в науковій творчості. Таким чином, завдяки високому рівню наукового аналізу, інформаційній насиченості, міждисциплінарному підходу, використанню порівняльно-історичного й тематико-типологічного методів книгознавчі студії П. Балицького, передусім «Етюди з історії української книги», й до сьогодні продовжують зберігати свою наукову вартість.

1. Білокінь С.І. Видавнича діяльність товариства «Друкарь». URL: <https://www.s-bilokin.name/Culture/Drukar/2.html>
2. Клименко І.В. Видавниче товариство «Друкарь» (1916—1924): Склад та зміст архівного фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2005. Вип. 10. С. 105—113.
3. Ковальчук Г.І. Український науковий інститут книгознавства (1922—1936) / наук. ред. В.І. Попик. Київ : Академперіодика, 2015. 684, [4] с.
4. ЦДІАК України. Ф. 1235. Опис 1. Спр. 613. Арк. 328—329 зв.
5. Історія Академії наук України, 1918—1923: Документи і матеріали / упоряд. В.Г. Шмелюв [та ін.]; відп. ред. П.С. Сохань. Київ : Наук. думка, 1993. 571 с.
6. Балицький П.О. Етюди з історії української книги. 1. Українські петербурзькі видання першої половини XIX сторіччя та їх видавці // Життя й революція. 1927. № 7/8. С. 142—160.
7. Балицький П.О. Етюди з історії української книги. 2. Видавнича Москва та українські московські видання першої половини XIX сторіччя // Життя й революція. 1927. № 9. С. 304—309.
8. Балицький П.О. Етюди з історії української книги. Харківські видавці та їх українські видання першої половини XIX ст. // Життя й революція. 1928. № 2. С. 130—153.
9. Балицький П.О. Етюди з історії української книги. Українське видавництво в Києві за першої половини XIX століття // Життя й революція. 1928. № 12. С. 157—167.
10. Балицький П.О. Етюди з історії української книги. Перші українські видання в Галичині // Життя й революція. 1929. № 5. С. 109—119.
11. Балицький П.О. Українська книга першої половини XIX віку // Життя й революція. 1930. № 6. С. 192—202.
12. [Балицький П.О.]. «Ластівка» // Бібліологічні вісті. 1928. № 1. С. 122.
13. Балицький П.О. Перше повне видання творів Т. Шевченка // Життя й революція. 1929. № 3. С. 156—158.
14. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 251. Од. зб. 1. 29 арк.
15. [Балицький П.О.]. Свято 50-літнього ювілею празького видання «Кобзаря» Т.Г. Шевченка // Бібліологічні вісті. 1926. № 3. С. 93—94.
16. Балицький П.О. Один з маловідомих «Кобзарів» Т. Шевченка // Бібліологічні вісті. 1929. № 2—3. С. 94—95.
17. Ковальчук Г.І. Я.Д. Ісаєвич як дослідник українського книговидання // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006—2007. Вип. 15. С. 201—207.
18. Балицький П.О. Спогади про Нарбута // Бібліологічні вісті. 1926. № 3. С. 52—57.
19. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 251. Од. зб. 26. 4 арк.
20. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 251. Од. зб. 27. 9 арк.
21. Лотоцький О.Г. Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. 3. 396 с.
22. Білокінь С.І. «Бібліологічні вісті»: місце в культурі // Бібліологічні вісті (1923—1930) : Систематичний анотований покажчик змісту / уклад. Г.І. Ковальчук; наук. ред. С.І. Білокінь. Київ : Абрис, 1996. С. 5—11.

Отримано 10 січня 2025 р.

REFERENCES

1. Bilokin S.I. Vydavnycha diialnist tovarystva "Drukar" [Publishing activities of the company "Drukar"]. Retrieved from: <https://www.s-bilokin.name/Culture/Drukar/2.html> [In Ukrainian].
2. Klymenko I.V. Vydavnyche tovarystvo "Drukar" (1916—1924): Sklad ta zmist arkhivnoho fondu Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Publishing company "Drukar" (1916—1924): Composition and content of the archival fond of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2005. Iss. 10, pp. 105—113. [In Ukrainian].
3. Kovalchuk H.I. Ukrainnyi naukovi instytut knyhoznavstva (1922—1936) [Ukrainian Scientific Institute of Book Studies (1922—1936)] / V.I. Popyk (Ed.). Kyiv, 2015. 684, [4] p. [In Ukrainian].
4. Fond 1235. Inventory 1. Unit 613. Fols. 328—329 b. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
5. Istoriiia Akademii nauk Ukrainy, 1918—1923: Dokumenty i materialy [History of the Academy of Sciences of Ukraine, 1918—1923: Documents and materials] / V.H. Shmelov (Ed. Etc.); P.S. Sokhan (Ed.). Kyiv, 1993. 571 p. [In Ukrainian].
6. Balytskyi P.O. Etiudy z istorii ukrainskoi knyhy. 1. Ukrainski peterburzki vydannia pershoi polovyny XIX storichchia ta yikh vydavtsi [Studies in the history of Ukrainian book. 1. Ukrainian Petersburg editions of the first half of the 19th century and their publishers]. *Zhyttia y revoliutsiia* [Life and revolution]. 1927. No. 7/8, pp. 142—160. [In Ukrainian].
7. Balytskyi P.O. Etiudy z istorii ukrainskoi knyhy. 2. Vydavnycha Moskva ta ukrainski moskovski vydannia pershoi polovyny XIX storichchia [Studies in the history of Ukrainian book. 2. Moscow publishing house and Ukrainian Moscow editions of the first half of the 19th century]. *Zhyttia y revoliutsiia* [Life and Revolution]. 1927. No. 9, pp. 304—309. [In Ukrainian].
8. Balytskyi P.O. Etiudy z istorii ukrainskoi knyhy. Kharkivski vydavtsi ta yikh ukrainski vydannia pershoi polovyny XIX st. [Studies in the history of Ukrainian book. Kharkiv publishers and their Ukrainian publications of the first half of the 19th century]. *Zhyttia y revoliutsiia* [Life and Revolution]. 1928. No. 2, pp. 130—153. [In Ukrainian].
9. Balytskyi P.O. Etiudy z istorii ukrainskoi knyhy. Ukrainske vydavnytstvo v Kyievi za pershoi polovyny XIX stolittia [Studies in the history of the Ukrainian book. Ukrainian publishing in Kyiv in the first half of the 19th century]. *Zhyttia y revoliutsiia* [Life and Revolution]. 1928. No. 12, pp. 157—167. [In Ukrainian].
10. Balytskyi P.O. Etiudy z istorii ukrainskoi knyhy. Pershi ukrainski vydannia v Halychyni [Studies in the history of Ukrainian book. The first Ukrainian publications in Galicia]. *Zhyttia y revoliutsiia* [Life and Revolution]. 1929. No. 5, pp. 109—119. [In Ukrainian].
11. Balytskyi P.O. Ukrainska knyha pershoi polovyny XIX viku [Ukrainian book of the first half of the 19th century]. *Zhyttia y revoliutsiia* [Life and Revolution]. 1930. No. 6, pp. 192—202. [In Ukrainian].
12. [Balytskyi P.O.]. "Lastivka" ["Lastivka"]. *Bibliolohichni visti* [Bibliological news]. 1928. No. 1, pp. 122. [In Ukrainian].
13. Balytskyi P.O. Pershe povne vydannia tvoriv T. Shevchenka [The first complete edition of the works of T. Shevchenko]. *Zhyttia y revoliutsiia* [Life and Revolution]. 1929. No. 3, pp. 156—158. [In Ukrainian].

14. Fond 251. Unit 1. 29 fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
15. [Balytskyi P.O.]. Sviato 50-litnoho yuvileiu prazkooho vydannia "Kobzaria" T.H. Shevchenka [Celebration of the 50th anniversary of the Prague edition of T.H. Shevchenko's "Kobzar"]. *Bibliolohichni visti* [Bibliological news]. 1926. No. 3, pp. 93—94. [In Ukrainian].
16. Balytskyi P.O. Odyn z malovidomykh "Kobzariv" T. Shevchenka [One of the little-known "Kobzars" of T. Shevchenko]. *Bibliolohichni visti* [Bibliological news]. 1929. No. 2—3, pp. 94—95. [In Ukrainian].
17. Kovalchuk H.I. Ya.D. Isaievych yak doslidnyk ukrainskoho knyhovydannia [Ya.D. Isaievych as a researcher of Ukrainian book publishing]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, nationalna svidomist, derzhavnist: zb. Nauk. Prats.* [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood: collection of scientific works]. Lviv: I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2006—2007. Iss. 15, pp. 201—207. [In Ukrainian].
18. Balytskyi P.O. Spohady pro Narbuta [Memories of Narbut]. *Bibliolohichni visti* [Bibliological news]. 1926. No. 3, pp. 52—57. [In Ukrainian].
19. Fond 251. Unit 26. 4 fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
20. Fond 251. Unit 27. 9 fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
21. Lototskyi O.H. Storinky mynuloho [Pages of the past]. Warsaw, 1933. Part 3. 396 p. [In Ukrainian].
22. Bilokin S.I. "Bibliolohichni visti": mistse v kulturi ["Bibliological news": a place in culture] // *Bibliolohichni visti* (1923—1930): Systematychnyi anotovanyi pokazhchyk zmistu [Bibliological news (1923—1930): Systematic annotated index of contents] / H.I. Kovalchuk (Comp.); S.I. Bilokin (Ed.). Kyiv: Abrys, 1996. Pp. 5—11. [In Ukrainian].

Received on January 10, 2025

Ivan Dzyra

Kyiv National University of Technologies and Design (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-6326-3594

E-mail: dzyraivan@ukr.net

PAVLO BALYTSKYI'S SCIENTIFIC HERITAGE IN FIELD OF BOOK STUDIES AND HISTORY OF UKRAINIAN BOOK

Purpose of the work. Study of the scientific achievements of Pavlo Oleksandrovykh Balytskyi in the field of Ukrainian bibliography. The methodology is based on the use of analysis, synthesis, comparative-historical, typological methods, as well as the involvement of methods of biography and biohistoriography. Scientific novelty. Based on a comprehensive analysis of various sources (archival materials, published personal works, memoirs and modern literature about the life and work of the scientist), the contribution of P. Balytskyi to the development of Ukrainian bibliography science in the 1920s was first clarified. Conclusions. The most significant achievement of P. Balytskyi was his studies in the field of book history, which largely laid the foundations for a monographic study of the then practically unexplored

Ukrainian printing in the second half of the 19th century. Like most of his colleagues, the researcher was a positivist and focused special attention on individual facts and small details in order to recreate a broad panorama of the history of the Ukrainian book of a particular period. P. Balytskyi focuses his main attention on publishing and the art of the book, which he identified with illustration, artistic design and printing. Such interests could be caused primarily by his extensive publishing experience and teaching work at the Kyiv Art Institute. On the other hand, the issues of book repertoire and especially book distribution were considered by him episodically. Thanks to the high level of scientific analysis, information richness, the presence of broad generalizations, an interdisciplinary approach, and the rejection of vulgar sociological interpretations, "Studies in the history of the Ukrainian book" continue to retain their scientific value to this day. Of significant source value are P. Balytskyi's memoirs about G. Narbut, primarily devoted to highlighting the collaboration of the master of book graphics with the publishing company "Drukar". The issues of the readership were not a priority for P. Balytskyi, although he was interested in them not only for pedagogical and educational purposes, but also to satisfy his own commercial interests as a publisher.

Key words: Pavlo Balytskyi, bibliology, history of the book, publishing, art of the book, reader.